

עקירה של אוכלוסייה בחירום – השלכות והמלצות למדיניות לחיזוק החוסן הקהילתי

כרמית פדן ויעל אשכנזי-זלכה*

מלחמת חרבות ברזל, שהחלה במתקפה חסרת תקדים של חמאס על ישראל ב־7 באוקטובר, הובילה לפינוי ממוסד ולהתפנות עצמית של תושבים מיישובים בנגב המערבי המרוחקים עד שבעה ק"מ מהגבול עם רצועת עזה. במקביל החלו גם תושבים מיישובים הסמוכים לגבול בצפון הארץ בהתפנות עצמית, מכיוון שחששו ממתקפה דומה מצד חזבאללה. אליהם הצטרפו בפינוי יזום של המדינה יישובים נוספים, המרוחקים עד חמישה ק"מ מקו הגבול. לפי סקירה שנערכה בתחילת המלחמה (נובמבר 2023) על ידי מרכז המחקר והמידע של הכנסת, עד תחילת אותו חודש פונו או התפנו מביתם יותר מ־250 אלף תושבים. כ־37 אחוזים מהם התפנו לקהילה קולטת (כ־94 אלף), כ־35 אחוזים התפנו לבתי מלון (88 אלף), וכ־28 אחוזים (70 אלף) התפנו עצמאית (הכנסת – מרכז המידע והמחקר, 2023). לצד התגייסותם של מוסדות מדינתיים לספק מענה לצרכיה המגוונים של אוכלוסיית המפונים והמתפנים, ניכרה פעילותם המואצת של ארגוני חברה אזרחית ונרשמו גילויים נוספים של ערבות הדדית, שבאו לידי ביטוי בשיעור התנדבות גבוה של אזרחים ישראלים לסיוע למפונים. תהליך הפינוי הציב אתגרים ניכרים לחוסנה האישי, המשפחתי והקהילתי של אוכלוסיית המפונים והמתפנים גם יחד (פלד וסנדר, 2003).

מטרת המאמר היא לדון בהשלכות הנובעות מפינוי ומהתפנות עצמית של אוכלוסייה עקב הפרעה (disruption) מידי אדם (כמו טרור ומלחמות) או מן הטבע (כמו רעידות אדמה, סופות ושיטפונות), ולנסח המלצות יישומיות לניהול פינוי מוצלח של אוכלוסיות נוכח הפרעות מסוגים שונים ולחיזוק החוסן הקהילתי.

המאמר נשען על ספרות מקצועית העוסקת בפינוי ובעקירה (evacuation and displacement) של אוכלוסיות וקהילות ממקום יישובן. גיבוש ההמלצות נשען על גישה הוליסטית, המשלבת בין השפעות כלכליות, פסיכולוגיות וחברתיות התומכות בתהליכי התאוששות של קהילות. גישה זו מדגישה את החשיבות הטמונה בגורמים הנוגעים לצורך

* ד"ר כרמית פדן עוסקת במחקר ובייעוץ לארגונים בתחומי החוסן החברתי והלאומי, יחסי צה"ל והחברה הישראלית ומנהיגות, מרצה באוניברסיטת בר־אילן ובמכללה האקדמית רופין.
ד"ר יעל אשכנזי-זלכה היא חוקרת עצמאית, בעלת ניסיון במחקר ובייעוץ לניהול מצבי חירום ואסונות.

ביציבות, בטיפול הון חברתי, במתן תמיכה רגשית ומנטלית, בהפחתת אי־ודאות, בטיפול תקווה (קמחי ועמיתיו, 2024), וכן בבניית הזדמנויות כלכליות כגורמים הכרחיים לחיזוק חוסנם של פרטים, משפחות וקהילות (Tierney, 2014).

השלכות של פינוי אוכלוסייה

השלכות כלכליות

• אובדן מקורות פרנסה
פינוי ועקירה של אוכלוסייה גורמים בדרך כלל לפגיעה קשה, עד כדי הרס של עסקים, אובדן מקומות עבודה וצמצום הזדמנויות כלכליות. אלה מעכבים התאוששות ולעיתים משבשים יכולת לקיים חוסן כלכלי. הסיבות לכך מגוונות – החל בסגירת עסקים וארגונים או צמצום פעילותם וכלה בקושי לממש גמישות תעסוקתית, או לפתח מיומנויות עבודה חדשות (Rose, 2004). במצב זה אוכלוסייה מפונה עלולה לפתח תלות בסיוע כלכלי חיצוני, להידחק לשוליות חברתית ובמקרי קיצון אף לעוני. להשלכות אלה יש השפעה לא רק על האוכלוסייה המפונה אלא גם על הקהילה הקולטת, הנדרשת פעמים רבות להעמיד מקורות תמיכה כלכליים לטובת המפונים הנקלטים בתחומה (Jacobsen, 2002). לדוגמה, במלחמת אוקראינה נפגעו עד כה בצורה קשה כ־90 אחוזים מהעסקים, ושיעור האבטלה עמד על 24.5 אחוזים. כוח הקנייה של האוכלוסייה קטן והוביל לעלייה של כ־25 אחוזים באינפלציה ולקושי של העקורים לספק לעצמם צרכים בסיסיים, ובפרט מזון, דיור ושירותי בריאות (Emergency Watchlist, 2023).

• פיתוח שוק העבודה בטווח ארוך
במצבי עקירה ממושכים כמו בעימותים בסוריה ובסודאן, אוכלוסיות של פליטים ועקורים פנימיים מתמודדות עם אתגרים המתפתחים לאורך זמן, דוגמת גישה למשרות יציבות, הזדמנויות חינוכיות ומסגרות נורמטיביות המאפשרות להם לתרום לכלכלת המדינה. כל זאת בזמן שהקהילות הקולטות מתקשות לספק תשתיות ושירותים מספקים עבור המפונים בתחומ (World Bank, 2024).

• נזק לתשתיות
הרס תשתיות חיוניות דוגמת רשתות חשמל, מערכות מים ורשתות תחבורה, הנגרם עקב הפרעה מחמיר את האתגרים הכלכליים של אוכלוסיות מפונות. הרס כזה מפחית את הנגישות לצרכים בסיסיים ומסבך את מאמצי השיקום הכלכלי המקומי.

- אובדן הון אנושי (כוח עבודה מיומן) פינוי ועקירה עלולים להוביל להתמוטטות שוקי עבודה מקומיים, ועקב כך למחסור באנשי מקצוע חיוניים כגון מחנכים, עובדי בריאות ומהנדסים. מצב דברים זה יוצר פער בכישורים (talent gap) הן בקרב הקהילה העקורה והן באזור שאותו נאלצה לעזוב. לדוגמה, המלחמה באוקראינה הובילה ליציאה המונית של אנשי מקצוע משכילים למדינות שכנות, מה שהציב מגזרים חיוניים כמו בריאות וטכנולוגיה במאבק על תפקוד יעיל ומתן מענה לאוכלוסייה.

השלכות ממשליות

- ערעור האמון במוסדות האמון במוסדות מצד מפונים ומתפנים מבתיים עלול להתערער אם הם סבורים כי מנגנוני המדינה (ובכלל זה הצבא) לא נערכו כראוי להתרחשותה של ההפרעה, או אם הם סבורים שהשירותים שהם מקבלים ממוסדות המדינה אינם מספקים מענה הולם לצורכיהם.

- חולשת מנגנוני הממשל במקרי פינוי ועקירה מסוימים, מנגנוני הממשל האחראים לתמוך באוכלוסיית המפונים חלשים מלכתחילה, מוחלשים עקב נסיבות ההפרעה או בלתי מתאימים לענות על האתגר. נוסף על חוסר סדר ניהולי ובירוקרטי, תופעות אלה גורמות לזמני התאוששות ארוכים ולמחסור במשאבים במגוון תחומים חיוניים, הנדרשים לשם רציפות תפקודית במהלך ההפרעה. כך נוצר גם עיכוב בשלבי ההתאוששות.

- מחסומים חוקתיים מפונים ומתפנים נתקלים פעמים רבות באתגרים משפטיים ובירוקרטיים, הקשורים למיצוי זכויות ולקבלת שירותים באתרי הקליטה או בתהליכי השיקום של הקהילות שפוננו. אלה משבשים את יכולתם להתאושש, לקיים רציפות תפקודית ולבנות את חוסנם מחדש (Cutter et al., 2010).

השלכות פסיכולוגיות

- פינוי ועקירה של אוכלוסייה במהלך מלחמה משפיעים לעיתים קרובות ובמידה רבה מאוד על בריאות הנפש והרווחה הפסיכו-חברתית, וגורמים רמות שונות של לחץ, טראומה, דיכאון

- וחרדה. זאת בפרט בקרב אוכלוסיות פגיעות ובכללן ילדים, קשישים ואנשים עם מוגבלות (Miller & Rasmussen, 2010). מצבים נפשיים כגון אלה הם פועל יוצא של גורמים שונים:
- אובדן זהות ושייכות למקום: פעמים רבות משמעותם של פינוי ועקירה היא ניתוק מהמקום הפיזי (מהאדמה) ומדפוסי פעולה תרבותיים. אלה עשויים לשחוק את החוסן התרבותי של קהילות ואת תחושת השייכות שלהן, החיוניים לחוסן פסיכולוגי.
 - חוסר יציבות: אי-הוודאות, הארעיות והזמניות של הפינוי משבשות את תחושת השליטה של המפונים על חייהם, ואצל ילדים מעכבות את התפתחותם ואף פוגעות ביכולתם להתאושש ולשגשג לאחר הפרעה (Paton & Johnston, 2001).
 - מתח וטרומה: פינוי ועקירה מובילים לרוב לקיומו של מתח פסיכולוגי בשל אובדן הבית ומקור הפרנסה, אובדן קרובי משפחה וחברים ואובדן קשרי קהילה. פינוי ועקירה ארוכי טווח עשויים להוביל לבעיות בריאות מנטלית כרוניות וביניהן דיכאון, חרדה ובמקרים מסוימים פוסט-טרומה, המקשים על המפונים להתאושש מהפרעה.
 - בידוד ודחיקה לשוליים: מחקרים מצביעים על מפונים שחווים הדרה חברתית, שמשמעותה קשיים בגישה למשאבים ולמערכות תומכות, ועקב כך קושי להתאושש ולבנות מחדש את חייהם.
 - משך הפינוי: הזמן שחולף ממועד הפינוי, כולל השהות במקום המגורים הזמני, הוא רכיב קריטי ביכולתם של פרטים, משפחות וקהילות להתאושש מההפרעה ולבנות מחדש את חוסנם הפסיכולוגי.

השלכות בתחומי חברה ורווחה

- פגיעה בלכידות החברתית
פינוי ועקירה עלולים להוביל לעיתים קרובות לאובדן רשתות חברתיות, שהן רכיב חיוני בתמיכה רגשית, בהמשכיות חברתית ותרבותית ובשיתוף פעולה כלכלי. השפעות אלה עשויות לבוא לידי ביטוי בשיבוש של התכנסויות חברתיות או טקסים קהילתיים, בפגיעה בלכידות החברתית של הקהילה ואף פירוק של משפחות וקהילות (Chatty, 2010).
- פגיעה בהון החברתי
פינוי ועקירה של אוכלוסייה עלולים לשבש את רצף האינטראקציות היום-יומיות של הקהילה, את יחסי האמון בין אנשיה ואת רצף שיתופי הפעולה ביניהם, המהווים בסיס לגיבוש הון

חברתי חיוני. לשיבוש זה עלולה להיות השפעה ארוכת טווח על הרשתות החברתיות, על מערכות התמיכה החברתית, על הלכידות הקהילתית ועל מערכת יחסי האמון בקרב האוכלוסייה המפונה ובינה לבין הקהילות הקולטות. אוכלוסיות שפונו ממקום יישובן עלולות להיתקל בקשיים לבנות מחדש את הרשתות הללו, בייחוד אם הן מפוזרות או אם יושבו מחדש בסביבה לא־מוכרת.

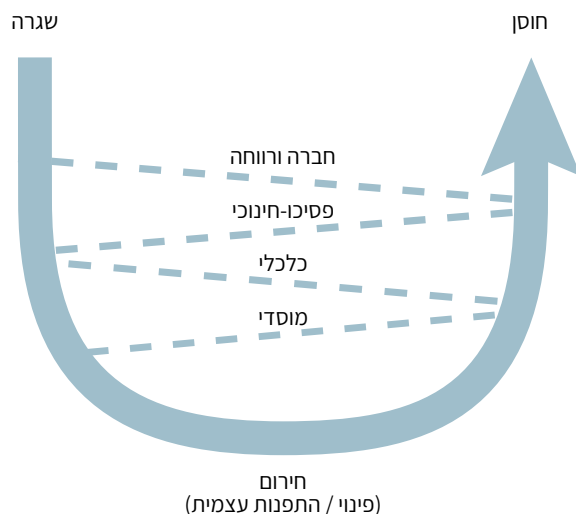
השלכות ארוכות טווח על ילדים וחינוך

פינוי ועקירה של אוכלוסייה עלולים לשבש את שגרת הלימודים של הילדים בגילים הצעירים והבוגרים. לפגיעה ברצף החינוכי יש השלכות ארוכות טווח על ההזדמנויות העתידיות של הילדים, על חוסנם ועל חוסן קהילותיהם – גם זמן רב אחרי הפרעה. פגיעה זו אף עלולה לשבש את ההתפתחות החברתית של הילדים ולהוביל להשלכות שליליות ארוכות טווח על ההון האנושי (Dryden-Peterson, 2011).

המלצות יישומיות למדיניות לניהול פינוי מוצלח של אוכלוסיות ולחיזוק החוסן הקהילתי

סוגיה מהותית הנוגעת לחוסן של מערכות היא ההתאוששות והחזרה לתפקוד. בתוך כך, גם השאלה באיזו מהירות מצליחים פרטים, משפחות וקהילות לחזור לתפקוד היא קריטריון מרכזי לבחינת חוסנם. בהינתן הפרעה ממושכת (מידי אדם או מן הטבע) שאינה מאפשרת לקהילות לחזור ליישוביהן, תהליך ההתאוששות והחזרה לתפקוד נבחן כבר באתרי הקליטה בישראל. במקרים אלה ולמרות הפרעה הנמשכת, מיקודו של תהליך ההתאוששות משתנה: מהתמקדות בקהילת היישוב המקורית להסתגלות ולחזרה לרציפות תפקודית במקום הקליטה הזמני או הקבוע. כך, בחסות המיקום החדש קהילות מפונות מאמצות לעצמן אסטרטגיות הסתגלות חדשות לחיזוק חוסן (Bahadur & Pichon, 2016). כדי לתמוך בתהליך ההתאוששות של קהילות באתרי הקליטה או בעת חזרה ליישוב המקורי יש לפתח מנגנונים מקשרים (Connecting Mechanisms), ראו תרשים 1 להלן. ההמלצות היישומיות למדיניות המוצגות להלן הן תפריט לבניית מנגנונים מקשרים, התומכים ומחזקים את תהליך ההתאוששות של קהילות, והן מחולקות לארבע תחומים: מוסדי, כלכלי, פסיכו־חברתי, חברה ורווחה.

תרשים 1: מנגנונים מקשרים בתהליך ההתאוששות

המלצות בתחום המוסדי

בניית מערך מדינתי הכפוף למשרד ראש הממשלה

הקמת מסגרת מדינתית אפקטיבית נדרשת כדי לסייע למפונים, הן במקום קליטתם הזמני והן באינטגרציה המחודשת שלהם בתהליך החזרה לביתם ובשיקומם. כל זאת תוך שילובם ושיקומם ובאמצעות גיבוש מענים לאתגרים בטווח הארוך, המרוכזים על ידי גורם מנהל מוגדר (OCHA, 2022).

יצירת ודאות מיטבית בתהליך התמיכה

יש להעניק ודאות לקהילות המפונות וודאות שהתמיכה המוסדית בהן תימשך לאורך זמן, ותלווה אותן בתהליך הארוך באתרי הקליטה הזמניים ובתהליך החזרה לביתן.

חיזוק האמון במערכות המדינתיות

אמון במערכות המדינתיות (או שיקומו) אמור לחזק את יכולתם של מפונים להתמודד עם הפינוי, לשמור על אופטימיות, להחזיר להם תקווה ולהשפיע לטובה על יכולתם לדמיין תמונת עתיד אופטימית. יש חשיבות למהירות הקמתו של המערך המדינתי וליעילות עבודתו הרב-מערכתית עבור בניית אמון המפונים בו (Aldrich & Meyer, 2015).

חיזוק מנהיגות מקומית

למנהיגות מקומית נודע תפקיד מרכזי בהובלת הקהילה בתחומי חיים שונים בתהליך ההתאוששות. נוסף על כך, למנהיגות יש תפקיד משמעותי ביצירת נרטיב מיטיב, קרי במסגור סיפור מצב החירום של הקהילה כסיפור של התאוששות וצמיחה (Cutter, et al, 2014).

המלצות בתחום הכלכלי

יש לתמוך כלכלית במפונים ככל האפשר, כדי לפצותם על הפגיעה הכלכלית שנגרמה להם ועל אובדן הכנסות (גם פוטנציאלי), להבטיח את תנאי מחייתם במקומות הפינוי, למנוע את הידרדרותם הכלכלית ולסייע בשיקומם (World Bank, 2017). יש גם לתמוך ברציפות ובהמשכיות הכלכלית־משקית של הקהילות המפונות בתקופת הפינוי, ובמקרי הצורך לסייע בשיקומן (Cutter et al., 2010). בתוך כך ישנם ענפים, אזורי תעשייה או מפעלים המהווים עוגן עבור קהילות, ולכן המשך פעילותם חיוני לא רק מבחינה כלכלית כי אם גם חברתית, הן לקהילות והן לספקים העומדים עימם בקשר, וזאת גם ביום שאחרי. כך לדוגמה, ענף החקלאות הוא מקור פרנסה בולט ביישובי הנגב המערבי, ולכן התמיכה בו חשובה לפרנסתן של משפחות וקהילות רבות. הדבר נכון גם לגבי מפעלים ביישובים או באזורי תעשייה.

המלצות בתחום הפסיכוכינוכי

שמירה על רצף כינוכי

יש לשמור ככל האפשר על הרצף הכינוכי של הילדים ובני נוער כאמצעי לשמירת השגרה, לתמיכה בהתפתחותם החברתית ולחיזוק חוסנם וחוסן קהילותיהם. בית הספר משמש עוגן חברתי־קהילתי וערובה ליצירת רציפות תפקודית גם בתקופת חירום (שגרת חירום). זאת לא רק לילדים כי אם גם להוריהם ולקהילה בכללותה, שכן בית הספר עוזר לתמוך בלכידות החברתית וברשת החברתית־קהילתית.

טיפול פסיכולוגיים מגוונים

יש לספק שירותים פסיכו־חברתיים לפרטים ולמשפחות הזקוקות לכך. זאת לא כשיטה אחידה וגורפת אלא כתולדה של תהליך מיפוי מצוקות אישיות ומשפחתיות שונות. יש להבטיח סל טיפולים מגוון ככל האפשר: ייעוץ פסיכולוגי מגוון, סדנאות טיפול משפחתיות וטיפולים נפשיים אלטרנטיביים. יש ללוות את התמיכה הנפשית בפרטים, במשפחות ובקהילות המפונים במערך מלווה, שעיקרו ליווי וניטור מצבם הנפשי ומתן המשך טיפול

במקרי הצורך. כדי למנוע תלות פסיכולוגית של מפונים בטיפול נפשי יש לאזן בין המשך תוכניות טיפול לבין מעקב אחר מצבם הנפשי של פרטים, משפחות וקהילות המפונים (Anasarias, 2003).

תמיכה במרכזי חוסן

יש לחזק את מרכזי החוסן ולהרחיבם כדי לחזק את התמודדותם של פרטים, משפחות וקהילות עם מצב החירום בשלבי הפינוי, וכחלק מבניית בסיס נפשי איתן בתהליך החזרה הביתה או התבססות במקום מגורים חדש (Ommeren et.al., 2015).

המלצות בתחומי חברה ורווחה

חיזוק ההון החברתי בקהילה

הון חברתי כולל טיפוח וחיזוק קשרים בין קבוצות מגוונות בקהילה (קשרים מחברים – Bonding Social Capital); בניית קשרים חזקים בין קבוצות דומות (קשרים מלכדים – Bridging Social Capital); וביסוס חיבורים בין הקהילה לארגונים חיצוניים ומשאבים (קשרים מקשרים – Linking Social Capital). רכיבים אלו מחזקים יחד את החוסן בקהילה ואת הסתגלותה, ומגבירים את יכולתה להתאושש ולשגשג במצב חירום ממושך. הון חברתי מספק רשת של תמיכה זהותית, חברתית וכלכלית ומציע מערכת קרובה ורגישה לזיהוי צרכים אישיים ולפיתוח פתרונות הולמים לקהילה (Aldrich, 2012).

שיתוף ושותפות של הקהילה

שיתופם של תושבים מפונים הכרחי כדי לוודא שגישתם ודעתם נשמעות ומשולבות בתהליכי התכנון והשיקום בכל השלבים, מהפינוי ועד שובם לבתיהם. אחת הדרכים היא קיומן של פגישות ציבוריות עיתיות עם תושבים כדי להעלות צרכים ובקשות ולאסוף הצעות ורעיונות. כל זאת על מנת לוודא שצורכי הקהילה ותושביה מקבלים קשב ומענה מתאים (Bhatia & Schaefer, 2016).

גיבוש פתרונות מותאמי קהילה

יש הכרח שהמענים והפתרונות לקהילות מפונות יהיו מותאמים לקהילה: לרמת הנזק שנגרם לה, למאפייניה הייחודיים, לצרכיה, להרכב אוכלוסייתה ואף למתחים פנימיים (משפחתיים או קהילתיים) פוטנציאליים הייחודיים לה.

סדנאות כתיבה ותיעוד

עידוד הקהילה לשיח, לכתיבה ולתיעוד של חוויות הפינוי יסייע לתמוך בחוסן הנפשי של המפונים ואף בתהליך הריפוי והשיקום ממצב החירום.

סיכום

התמודדות עם האתגרים הרבים הניצבים בפני קהילות נוכח תהליכי פינוי ועקירה מחייבת לאמץ גישה הוליסטית ואמפתית, המעמידה במרכז את קולותיהם וצוריהם של המפונים והמתפנים. באמצעות הכרה במאפייניהם ובצוריהם הייחודיים יכולים קובעי המדיניות לפתח עבורם מענים מותאמים, שיספקו לא רק סיוע מיידי כי אם גם תרומה להתאוששות ארוכת טווח ואף לצמיחה. יש לפתח את המענים תוך שיתוף ושותפות של הקהילות, חיזוק אמונם במוסדות והבטחת תמיכה מתמשכת, המתחשבת בצרכים הפסיכולוגיים, החברתיים והכלכליים של המפונים והמתפנים. מחויבות להבנה ולהתמודדות עם האתגרים שמציבים תהליכי פינוי ועקירה תסייע לסלול הדרך להתאוששות בת קיימה, לקהילות חסונות יותר ולעתיד טוב יותר. כך, באמצעות מאמצים משותפים וראייה משותפת של שיקום וריפוי ניתן יהיה להבטיח כי תושבים בצפון המדינה ובדרומה לא יהיו נתמכי סיוע בלבד אלא גם סוכנים פעילים בעיצוב תהליך התאוששותם ומסלול חייהם בהמשך.

מקורות

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2023, 12 בנובמבר). **תוכניות לפינוי אוכלוסייה – חלק ב': מפרוז מלחמת חרבות ברזל** [כתיבה: מ' לרר]. <https://tinyurl.com/yay7k496>.
פלד, ד' וסנדר, א' (2003). **מרכז חוסן קהילתי**. משרד העבודה והרווחה, האגף לשירותים חברתיים ואישיים, השירות לעבודה קהילתית.
קמחי, ש', מרציאנו, ה', אשל, י', קאים, א' ועדיני, ב' (2024). **השוואת רמות החוסן ומדדי התמודדות בין האוכלוסייה המפונה והאוכלוסייה הכללית בישראל במהלך מלחמת "חרבות ברזל"**.
<https://tinyurl.com/2s4zdzzf>

Aldrich, D.P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press.
Aldrich, D.P., & Meyer, M.A. (2015). Social capital and community resilience. *American Behavioral Scientist*, 59(2), 254–269. <https://doi.org/10.1177/0002764214550299>
Anasarias, K.A. (2003). The psychosocial impact of internal displacement: Case studies from a complex emergency situation on Mindanao. *Philippine Sociological Review*, 51, 95–104. <https://tinyurl.com/af3ny95c>

- Bahadur, A., & Pichon, F. (2016). *Analysis of resilience measurement frameworks and approaches*. Overseas Development Institute. <https://tinyurl.com/y5chmf93>
- Bhatia, R., & Schaefer, L. (2016). Community-based participatory research: A model for partnership and empowerment. *Social Work in Public Health*, 31(1), 67–76. DOI: [10.1093/obo/9780195389678-0157](https://doi.org/10.1093/obo/9780195389678-0157)
- Chatty, D. (2010). *Displacement and dispossession in the modern Middle East*. Cambridge University Press.
- Cutter, S.L., Ash, K.D., & Emrich, C.T. (2014). The geographies of community disaster resilience. *Environmental Science & Policy*, 29, 18–29. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.08.005>
- Cutter, S.L., Burton, C.G., & Emrich, C.T. (2010). Disaster resilience indicators for benchmarking baseline conditions. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*, 7(1). DOI: [10.2202/1547-7355.1732](https://doi.org/10.2202/1547-7355.1732)
- Dryden-Peterson, S. (2011). *Refugee education: A global review*. UNHCR. <https://tinyurl.com/s6685xpt>
- Emergency Watchlist (2023). *Time to build back the guardians*. IRC. <https://tinyurl.com/2fj6vkh7>
- Jacobsen, K. (2002). Livelihoods in conflict: The pursuit of livelihoods by refugees and the impact on the human security of host communities. *International Migration*, 40(5), 95–123. <https://doi.org/10.1111/1468-2435.00213>
- Miller, K.E., & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science & Medicine*, 70(1), 7–16. DOI: [10.1016/j.socscimed.2009.09.029](https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2009.09.029)
- OCHA – Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2022). *Humanitarian response coordination and framework guidelines*. United Nations. <https://tinyurl.com/2nm4xaa>
- Ommeren, M. V., Hanna, F., Weissbecker, I., & Ventevogel, P. (2015). Mental health and psychosocial support in humanitarian emergencies. *EMHJ-Eastern Mediterranean Health Journal*, 21(7), 498–502. <https://doi.org/10.26719/2015.21.7.498>
- Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: Vulnerability, resilience, and preparedness. *Disaster Prevention and Management*, 10(4), 270–277. DOI: [10.1108/EUM00000000005930](https://doi.org/10.1108/EUM00000000005930)
- Rose, A.Z. (2004). Economic resilience to disasters: Multidisciplinary origins and contextual dimensions. *Environmental Hazards*, 7(4), 383–398. DOI: [10.1016/j.envhaz.2007.10.001](https://doi.org/10.1016/j.envhaz.2007.10.001)
- Tierney, K. (2014). *The social roots of risk: Producing disasters, promoting resilience*. Stanford University Press.
- World Bank (2017). *Forcibly displaced: Toward a development approach supporting refugees, the internally displaced, and their hosts*. World Bank Group. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-0938-5>
- World Bank (2024, June 25). *Forced displacement: Refugees, internally displaced and host communities*. <https://tinyurl.com/3d86aurh>